Kustartilleriet efter kriget: Utveckling, avveckling och hembygdshistoria

Projekt IKAROS (Iståndsättande KustArtilleriets ROstiga System) var ett moderniseringsprogram som skulle höja skyddsnivån på tolv tunga batterier runt om i landet så att dessa skulle kunna kvarstå i krigsorganisationen tills dess att SFS 2000 (SjöFrontSystem 2000) blev operativt.
För batteri Korsö innebar IKAROS att utrymmena kring pjäserna fick bättre skydd mot vapenverkan, en ny S-plats med modern eldledningsutrustning byggdes, truppbefästningarna förbättrades och luftvärnets kapacitet ökade i och med att man införde LV-system 75M.

Som så många gånger förr blev det inte som man tänkt. Hösten 1991 var det moderniserade batteriets personal färdigutbildad men redan till sommaren året efter togs förbandet ur krigsorganisationen.
Detta öde drabbade dock fler batterier i havsbandslinjen, bland annat batteri Roten där de värnpliktiga som precis var på väg att rycka in fick andra order bara dagar innan inryckningen. Anledningen till de hastigt ändrade planerna var de slutsatser ÖB drog av kriget i Persiska viken.
I efterhand visade sig dock att hotet med precisionsvapen var överdrivet och paniknedläggningarna av batterierna var helt onödiga

Eld ur berget!

Foto: Martin Nauclér

Metodiskt äter sig avvecklarna fram genom kustartilleriet. Kanon efter kanon lyfts ur berget. Avvecklingen är ett gigantiskt miljöprojekt.

Inga farliga ämnen får lämnas kvar när naturen återkräver det som den en gång tvingats lämna ifrån sig. Snart står grundvattnet högt i de rum som inhyst pjäser, sovrum, spisar och granater.

Av Jan-Ivar Askelin

Mörkret har ännu inte vikit vid Örsten på Singös sydostspets Kulingen driver upp vågorna från Ålands hav mot klipporna. Snön ligger blöt. Lyftkranen kör fast upp på vägen till den 7,5 cm pjäs som är dagens uppgift.

- Det har gått troll i den här pjäsen, säger Leif Crimell från örlogsbasen.

Det artar sig till en intressant dag. Gryningsljuset bryter in när eldröret åker ut.

- Vi behöver inte vara så försiktiga den här gången, säger Bo Wiklander.

Den andra gången var 1971 när dåvarande pjästekniker Wiklander var med och satte in pjäsen. Han vet var skruvarna och farorna finns. Dessvärre är det bristvara på de som kan kanonerna. Pjästekniker är ett yrke i utdöende.

- Det är nästan bara jag kvar, säger han när han tänker på vilka som stod bredvid honom för 30 år sedan. En annan som var med är dock med även denna gång, Bengt Johansson, driftstekniker.

Bit för bit av det som en gång var en Bofors 7,5 cm m/57 lyfts bort till den väntande skrotbilen. Efter eldröret kommer pansarkupolen och sedan delar vars namn endast betyder något för invigda. Det är delen som höjer och sänker kanonen, mekanismen som matar in granaten i loppet, ammunitionshissen, trumman osv. Allt sitter inte med bultar och skruvar. En del måste skäras loss. Joel från skrotfirman i Uppsala har kommit hem från Bali och Australien och skär loss lite pjäser i vintermörkret innan han far till Spanien.

Ett periskop en gång var värt en halv miljon räknas nu som skrot. Små metallbitar som hakade i granathylsan kostade tolv tusen paret är nu bara skräp.

Roten - låset till Ålands hav
Örsten ingår i Rotengruppen döpt efter ön Roten som ligger längre ut i Singöbassängen. Ingen har skrivit några valser om Roten. Det var Arholma och Sandhamn som fick rubrikerna. Roten har haft sin storhetstid och glider in i anonymiteten som militärt övningsområde. Roten fick 1941 som enda ö i skärgårdsförsvaret nya kanoner. 15 cm direkt från Bofors. Pjäserna skulle till Holland, men Hitler hann före så staten konfiskerade lavetterna och beställde nya eldrör med ”svensk kaliber”. Kanonerna kunde skjuta 22 km och var låset till södra Kvarken. Roten spelade en stor roll i planläggningen för en svensk militär insats på Åland under kriget. Den skulle delvis ske under skydd av Rotens fyra 15 cm pjäser.Rotens pjäsen skyddade också den minering som Sverige lade ut i Ålands hav.

Ingen annan spärr drog ett så tungt lass under beredskapen som Roten. Här kunde man aldrig vila. På vintern gick det hundspann ut till Rotens soldater. När andra öar efter kriget fick sina gamla pjäser från 1800-talet utbytta mot tekniska underverk från Bofors så fick Roten behålla sin kanoner och till slut hade Roten nästan de äldsta kanonerna. Korsö var nog värst i det avseendet. Så det som plockades bort förra året var kanonerna från andra världskriget. Däremot hade eldledningen givetvis moderniserats och kommandocentralen byggdes om för 100 miljoner så sent som 1989. Den nionde november samma år föll Berlinmuren. Två år senare rasade Sovjetväldet och amerikanska flyget precisionsbombade i Kuwait. Invasionshotet avskrevs och fasta anläggningar ansågs inte ha någon chans att överleva i det moderna kriget.

Därmed inleddes det gigantiska projekt som det innebär att avveckla det fasta kustartilleriet. Paul Sjöberg vid Försvarsmaktens anläggnings- och fastighetskontor i Vaxholm, är ansvarig för avvecklingen. Han har i många år arbetat med att hålla kustartilleriets anläggningar i skick och nu ska han riva allt:

- I Stockholms skärgård och Gotland beräknas det kosta runt 350 miljoner och det ska vara klart 2007. Det återstår 14 tunga och 34 lätta batterier att stänga. Ett batteri har mellan två och fyra pjäser. Det vanligaste är tre pjäser.

Många tycker naturligtvis att det är att förstöra pengar att lägga ned så mycket. Paul Sjöberg ger en ungefärlig prislapp för vad det skulle kosta att idag förvandla orörd mark till en kustartilleribefästning.

Ett lätt batteri, tre 7,5 cm pjäser, kostar mellan 250 och 400 miljoner. Då ingår en kommandocentral och ett par mätstationer. Man kan som längst skjuta cirka 14 km. Eldhastighet cirka 24 skott per minut och pjäs.

Ett tungt batteri, tre 12 cm pjäser, kostar mellan 400 och 900 miljoner. Räckvidd 24 km. Eldhastighet 24 skott per minut. Kommandocentral, mätstationer och luftvärn ingår i köpet.

Miljöaspekterna väger naturligtvis tungt vid avvecklingen. Miljöhandläggare Stefan Linde skriver en sk miljöhistorik för varje anläggning där han beskriver verksamhetens historia ur miljövårdarens synvinkel. I princip ska ingenting lämnas kvar av en anläggning utom det som kostar för mycket miljömässigt att ta bort.

Att återställa en ö är ett jobb som delas ungefär lika mellan Försvarsmakten och Fortverket. Försvaret avvecklar vilket innebär att man i en bestämd ordning tar bort ammunition, diverse utrustning som hör till förbandet, vapen, sambandsutrustning och sist kommer driftspersonalen som tar bort drivmedel, oljor, glykolvatten osv.

Fortverkets insats kallas avyttring. Till detta tar man hjälp av entreprenörer som rensar anläggningen från det som återstår, vilket inte är lite. Det kan handla om kompletta underjordiska storkök. En entreprenör lyckades med bedriften att sälja ett sådant. Rör, ledningar, kablar tas bort och slutligen kommer en representant för generalläkaren och godkänner arbetet. Därefter stängs anläggningen vilket innebär att man gjuter igen öppningen med betong. Förseglingen är så gedigen att den teoretiskt ska hålla i hundra år. I praktiken håller det nog längre.

De anläggningar som nu stängs är konstruerade för att klara ett kärnvapenkrig och därför tar de en del hemligheter med sig i graven. Dimensioner på dörrar, ventiler osv är i vissa fall känsliga uppgifter eftersom anläggningar som inte läggs ned är byggda på samma sätt. Man skulle kunna tro att bergrummen skulle vara hur länge som helst, men i själva verket har de bara varit till låns från naturen som hela tiden vill ta tillbaka vad den släppt ifrån sig. Det dröjer inte länge förrän grundvattnet fyllt de grottor som härbärgerat utrustning för miljoner. Bergrummen har hela tiden hållits torra med hjälp av pumpar och när dessa strejkat gick larmet till centralen i land. Då fick man rycka ut och kunde mötas av syner som att vattnet stod till axelhöjd till botten på pjäsbrunnen.

Som om det inte räckte med de miljöproblem som möter avvecklarna på öarna så berättar Paul Sjöberg om en ny huvudvärk:

- Vi har ungefär 120 mil kabel som ligger i skärgården. Det är kablar för kraft och för samband. Nu är frågan om man ska ta upp kabeln eller låta den ligga kvar. Med tanke på vilket besvär det är att dra ut ström till öarna kan man ju tycka att det är ett onödigt förstörande av infrastrukturen att ta bort kablarna. Men kablarna är inte till någon glädje för sommargäster. Det är högspänning i kablarna och det krävs ett kraftbolag för att sköta det underhåll som är nödvändigt. Att laga ett kabelbrott kostar minst 100 000 kronor.

För att få svar på frågan om kablarnas miljöfarlighet har försvaret anlitat experter från FOI. Hur det arbetet går till beskrivs i denna artikel.

Arvet från beredskapen
Avvecklingen av det fasta kustartilleriet kan skildras med siffror. Vad den kostar, hur lång tid den tar, hur många batterier av en viss serie som återstår, miljögränsvärden, inventeringslistor osv. Men det är bara en del av historien. Mycket handlar också om känslor och vår moderna historia. Stommen till det som nu läggs ned byggdes upp på några få år under andra världskriget. Sedan har försvaret ägnat sig åt att modernisera anläggningarna och utveckla taktik. Nya pjäser, nya sensorer och nya minor har tillförts. De rörliga förband som inte fanns på 40-talet och har tillkommit och har nu tagit över. Kustartilleriet har blivit amfibiekåren.

Anläggningarna har i decennier vårdats som skötebarn. I ur och skur har personalen åkt ut till havsbanden för att underhålla och se till att allt var i bästa skick. Pjäserna känns på något sätt som en höjdpunkt på den svenska försvarsindustrins mekaniska kunnande och svensk ingenjörskonst. Sju ton stål och järn på en 7,5 cm pjäs löper så lätt på svenska kullager att man kan vrida tornet med ett finger på eldröret.

Därför är det inte så underligt att de som nu skrotar det som de under hela sitt liv vårdat ibland undrar om man gör rätt. Mycket hade väl med tiden blivit omodernt, men det fungerade till hundra procent.

Det lätta batteriet på Långskär i Söderarmsområdet ”hade rakat rent på vattnet utanför”. En historia som berättades en vacker höstdag på Långskär, som kanske blivit bättre med åren, handlade om när man skulle ställa in pjäserna inför en skjutning. Den enda riktpunkt som fanns på den släta havsytan var en prick för sjöfarande. Provskottet gick och pricken försvann från radarskärmarna. Så bra värden gav eldledningsutrustningen. Nu ligger den som en hög teknikhistoria med sina bakelittelefoner och elektronrör på en klipphäll i väntan på skroten.

När man övningssköt med det lätta batteriet på en mils håll mot bogserat mål var det mer regel än undantag att man träffade. Målet var ofta inte större än fyra gånger fyra meter.

Paradis och inferno

Foto: Martin Nauclér

En vresig vinterdag ä det inte svårt att föreställa sig allvaret. Ingen ger sig ut på en vinterpinad isig ö i havsbandet frivilligt. Men när höstsolen gnistrar i de glittrande lagunerna på Långskär och ljungen rister lite på hällarna så känns det som en flik av paradiset. Och mitt i detta finns pansarkupolerna och bunkrarna. Och då är det bara toppen på isberget som syns. Under finns utrymmen, förråd, kök, jättedieslar, generatorer, ammunition, elektronik. Allt som behövdes för att göra denna värld självförsörjande i veckor. Efter kriget när närvaron på öarna var mer eller mindre ständig året om så användes anläggningarna bara för övningar med krigsförbandet. Repgubbar som fått lite pondus med åren upptäckte att de luckor till pjäsen som man enkelt ålat sig igenom som yngling nu mirakulöst hade krympt.

Hade alla anläggningar varit bemannade så skulle det betytt att tredje världskriget var nära eller kanske ännu värre. Det finns knappast något inom försvaret som är så hårt förknippat med tanken på att kriget stod för dörren som kustartilleriets havsbandslinje. Denna känsla av paradis och inferno på samma ställe sitter i väggarna på den barack som 15:e skärgårdskompaniet, Rådmansö hemvärn förvandlat till sitt eget mysställe. Dessa frivilliga soldater vaktade ön och dess pjäser inför undergången och fick på köpet en tillvaro som tyska turister skulle betala en förmögenhet för. När vi närmar oss baracken skrämmer vi bort två havsörnar som motvilligt flyger bort. Sommarens piltavlor och andra leksaker ligger undanstuvade i köket. Dymoremsornas text på skåp och lådor vittnar om någons sinne för odning. ”Förberett myggfönster” står det till föga tröst för den som legat sömnlös en sommarnatt.

Öarna är som en tidsmaskin. Rotens kanoner blev kvar i 60 år. Så länge det fungerade fick det vara kvar. Bakom ett skjul står en välvårdad brandspruta från 50-talet. Denna drift att vårda gamla grejor känns främmande i en tid när datorer skrotas efter några år.

Hur välvårdat det än är så åker det fasta kustartilleriet till skroten och tar samma väg som slagskeppen när störtbombplanet kom på 1930-talet. Och efter bergsforten väntar något annat som man kanske i dag anser som omöjligt att undvara.

En som kommer att sörja att kanonen på Örsten försvunnit är den fågel som räknat med att kunna häcka ytterligare en sommar på pansarkupolen under den stenliknande plastkåpa som skyddar mot väder och insyn och som håller värmen i boet.

Det kanske är en sädesärla som tvingas tänka om och sudda ut de hemliga koordinaterna om pjäsens läge ur sin lilla hjärna. Men än är det en bit kvar till våren och nyheten om avvecklingen i Stockholms havsband har inte nått Nilens stränder.

Jan-Ivar Askelin är redaktör för FOI-tidningen Framsyn.

Från Framsyn nr 1-2001 - www.foi.se/framsyn

Roten i dag.
Landstigningsförbudet är hävt. Bryggor finns som gör det lätt att lägga till och ett omfattande vägnät som gör det lätt att ta sig runt.
Man kan till och med cykla om man vill det. Intill lagunen mellan Stora och Lilla Roten finns en grillplats.

Hembygdsforskning pågår på Roten i juni 2010 Yngve Andersson och Jarl Söderman på en av de igengjutna platserna för tunga artilleriet

Marketenteriet finns kvar. Här sjöng Alice Babs en gång.

Roten vaktades länge efter kriget. Här är vaktmästarbostaden med rester av en trädgård i kring.

Här låg stridsledningscentralen med en fantastisk panorama utsikt. Vässarö, Understen, Märket, Signhildsskär, Eckerö, Svartklubben, Singö och mer därtill kan ses.